

NENAD MOAČANIN
(Zagreb)

ISLAM IZMEĐU SAVE, DRAVE I DUNAVA

Krajevi o kojima će ovdje biti riječi, slavonsko-srijemsko međurečje, u mnogim su aspektima predstavljali za vrijeme osmanske vladavine prijelaznu zonu susretanja raznorolikih elemenata života svijeta ugarske nizine i svijeta balkanskih planina. U tako specifičnim uvjetima ondje će se s uspostavom osmanske vlasti pojaviti i širiti islam, i to po modelu koji će se ponešto razlikovati i od "ugarskog" i od "bosanskog". Pri tome će se sličnosti i razlike pokazati na nekoliko ključnih točaka:

1. mjesto (selo ili grad);
2. vrijeme
3. način (konverzija ili doseljenje)
4. ritam i intenzitet
5. poticaji (politički ili drugi).

S obzirom na to, valjalo bi razmotriti slijed događaja važnih za postavljeno pitanje u njihovom vremenskom nizu, a zatim pokušati putem razjašnjenja svake od navedenih pet točaka skicirati cjelovit odgovor, tj. naznačiti bitna obilježja islamizacije na prostoru kojim se bavimo.

Izvori iz dvadesetih, tridesetih i četrdesetih godina 16. st. spominju vrlo malo muslimana. Iznimku čine vojne posade, u prvo vrijeme vrlo jake, no njih možemo smatrati samo privremenim stanovništvom gradova. K tomu još znamo za prisustvo najvažnijih činovnika u glavnim središtima (kadija, emin) te za još svega nekoliko muslimana u gradu i na selu.¹ Nema razloga da pretpostavimo postojanje nekog znatnijeg broja civilnog muslimanskog žiteljstva koje bi popisi do tada (1545/46.) s nepoznata razloga previdjeli. Građani muslimani javljaju se prvi puta u većem broju u popisu nastalom oko 1555. Premda taj izvor zahvaća samo dio istočne Slavonije i zapadnog Srijema, držimo da odražava situaciju i šire regije. Po svoj prilici, u to vrijeme dolazi i do pojave većeg broja

1. Ako pretpostavimo da se iz nekih posebnih razloga nije popisivalo stalno, nevojničko muslimansko stanovništvo, kao objasniti činjenicu da je 1545. upisano 15 kuća muslimana na selu (TD 243)? Te godine u Požegi muslimani žive u mahali "Hisar eri" pa je očigledno da se još uvijek radi o pripadnicima posade, ili u najboljem slučaju zanimanjima koja još nisu tako brojna da bi se izdvojila u kakvu drugu, nevojničku mahalalu (po jedan bozadžija i dulger). Pogotovo je jasno uočljivo da nema bogatih muslimanskih građana među zastupnicima mukata: to su ili mjesni mustahfizi-neofiti (npr. Slankamen) ili ljudi izvan regije (npr. iz Sarajeva). V. defter mukata iz ranih četrdesetih godina BBA, D.BSM 20.

muslimanskih sela, ali za to nemamo definitivne potvrde. Kod tada upisanih skupina građana možemo zapaziti neke specifičnosti. Tako u popisanim gradovima (Osijek, Varadin, Nijemci i Rača) nalazimo redovito *apsolutnu većinu* osoba s malim ili nikakvim zemljoposjedom, tzv. kategoriju "bennāk". Obračenika na islam bilo je jedino u Osijeku (30%), a nisu bili koncentrirani ni u jednoj skupini prema zanimanju ili imanju, nego svuda podjednako. Za te se muslimane kaže da se "bave zemljoradnjom", dok za ove u Varadinu nema specifikacije (no vidi se da su većinom članovi posade), a u Rači i Nijemcima žive pak "različiti" muslimani.² U Nijemcima su očigledno nedavno doseljeni, jer plaćaju dimnicu.³

U popisima iz šezdesetih godina i kasnije (do konca osamdesetih za Srijem) nalazimo već razvijene kasabe. Veći udio obraćenika primjetan je samo u Nijemcima, Osijeku i Gorjanu (ali ondje u okviru vojničkog elementa) te u Brodu, i kreće se između petine i trećine muslimana. Drugdje je vrlo nizak (6-10%), a u osamdesetim godinama⁴ zanemariv (3-4% u glavnim centrima Mitrovici i Požegi, s maksimumom od 15% u Nijemcima). Veličina ovih kasaba kreće se od 100 do 700 kuća. U tom stanovništvu gotovo da i nema zabilježenog porijekla doseljenika ("Bosna" i sl.), jer njihov udio od 1,6% šezdesetih godina pada na 0,9 % u osamdesetim.

S izuzetkom Požeštine, muslimanskih sela je bilo razmjerno malo: nešto više oko Osijeka i Orahovice, a drugdje samo sporadično. U Požeštini je, međutim, došlo do pretvaranja najvećeg dijela sela u muslimanska, s tim da su to, uglavnom do vjerovatno pedesetih godina, bile opustjele mezre. Njih su pretežno dobivali u tapiju pripadnici vojnih posada u Požegi i drugim utvrdama u bližoj okolici. Proces naseljavanja je oko 1565. bio u punom jeku, da bi oko 1580. bio uglavnom završen. To su ukratko činjenice koje nam pružaju opširni defteri.

Iz raznih popisa i dokumenata drugačijeg tipa saznajemo da se u 17. stoljeću muslimansko stanovništvo u gradovima višestruko uvećalo, no pri tome se, izgleda, nije toliko proširivalo gradsko područje niti je taj rast bio praćen jednakim tempom umnažanja mahala, pa i kulturnih i drugih javnih objekata.⁵ Na selu se, pak, broj muslimana po svojoj prilici nešto smanjio.⁶

Sada bi valjalo preispitati ove spoznaje u svjetlu ostalih, također i neturskih izvora i smjestiti ih u širi povijesni okvir, kako bismo se približili odgo-

2. cemaat-i müstülmānān-i mitteferrika.

3. resm-i dühān.

4. 1579. za srednju Slavoniju, 1581. i 1588/89. za Srijem prema opširnim defterima.

5. To je pojava karakteristična i za susjedne krajeve (Bosna i Ugarska), ali nije nemoguće da će dalja istraživanja donekle ispraviti tu sliku.

6. Komorski popisi oko 1700, ma koliko njihove podatke treba uzimati s rezervom, pokazuju znatno manje muslimanskih sela u vremenu oko 1680. negoli defteri za razdoblje stotinu godina prije toga.

voru koji tražimo.

Razmotrimo prije svega *početno razdoblje* prije pojave kasaba. Ono je potrajalo dvadesetak, negdje i više godina. U desetak važnijih uporišta ĩada (ne obaziremo se na serhad!) u provizorno popravljenim tvrđavama i oko njih ima dosta vojske, s nešto vjerskih službenika, kadijama i eminima. U podgrađu-varoši boravi nešto raje (obično manje od stotinu kuća). Džamija i drugih objekata od većeg značaja za islamski grad bilo je tada rijetko više od 1-2, a krupnijih vakufa vjerojatno samo u Požezi.⁷ Pa kada potom pedesetih godina već postoji kasaba, zapitat ćemo se da li muslimani u njoj potječu od: 1) lokalnog stanovništva (a. obraćeni dio zatečenih građana ili b. doseljeni seljaci iz bliže okolice) ili 2) od raznih doseljenika. Pitanje se postavlja, svakako, u odnosu na većinu.

Pretpostavka o obraćenju lokalnog stanovništva, bilo građana, bilo seljaka, vrlo se teško može dokazati u većini slučajeva. Što se tiče građana, u prvom redu pomišljamo na bogatije i uglednije. Među njima su obraćenici morali biti vrlo rijetki. Gotovo je sigurno da su važniji gradovi na području kojim se bavimo u doba oko 1500. u svakom pogledu nalikovali gradovima na širem prostoru Ugarske, te stoga u vrijeme strukturnih poremećaja i preobrazbi uslijed osmanskog osvajanja u bitnome dijelili njihovu sudbinu. A građanstvo se na tom prostoru uglavnom povlačilo na sjever, i to ne stihijski, nego smišljeno, *tragom poslovnih veza* u centrima nezaposjednute sjeverne i sjeverozapadne Ugarske. Taj je sloj stanovništva ionako bio vrlo pokretljiv, pa su ratni prevrati mogli samo dodatno stimulirati tu mobilnost.⁸ Postoje jake indicije da je upravo takav bio slučaj Iloka⁹ koji je bio potkraj srednjeg vijeka i najbolje razvijeno gradsko središte na našem prostoru. Stoga smatram da smijemo pretpostaviti analognu situaciju i u slučaju nekoliko preostalih većih centara. Ovo tim prije što u najstarijim pojedinačnim defterima u varošima susrećemo tek mali broj nemuslimana, k tomu profesionalno vrlo slabo izdiferenciranih, gotovo bez ijednog upisa koji bi sugerirao prisustvo krupnijeg poduzetnika. Važna je činjenica što se u slučaju npr. Požege vidi da je još 1565. šezdesetak očito boljih kuća zavedeno pod primjedbom "preostala od nevjernika". U tom se slučaju, po svojoj prilici, radi

7. No i u tom bi slučaju bilo pravilnije govoriti o nešto većoj koncentraciji vakufskih objekata, kapitala i sl.

8. Usp. Ference Szakály, *Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den Ungarischen Marktflecken unter der Türkenherrschaft*, u: *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1*, Graz 1970, 244-246.

9. Isto, 242 bilj. 23.V. također Erik Fügedi, *Wege, die zum Heiligen Föhrt...*, u: *Beiträge zur Handels- und Verkehrsgeschichte (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 3)*, Graz 1978, 45-50.

10. Spominju se i kuće na kat, a cijena okućnice kretala se prema veličini od 400 do 800 akči. Jednu od tih kuća posjedovao je i dugogodišnji požeški dizdar. V. TD 351 te 203/204.

o gornjem sloju građanstva koji svojedobno nije ni dočekaio novu vlast.¹⁰ O ovoj, zasada još radnoj hipotezi, vrijedi i dalje raspravljati, ali valja imati na umu, da u protivnom preostaje samo neodrživa zamisao o tome, kako gradska elita prelazi na islam korporativno, odmah i svuda! A tada bismo se sukobili s formulacijama defterskih upisa o muslimanima iz sredine pedesetih godina (kako je ranije spomenuto)!

Siromašniji stanovnici gradova vjerojatno također nisu, barem ne u velikom broju, prelazili na islam, ali su zato ostali u varošima. Pod pretpostavkom da u posljednjim godinama kraljevske vlasti gradovi nisu bili veći od kasa-ba iz šezdesetih godina (reklo bi se da su bili i manji)¹¹ ostat će nam jedan razmjerno nevelik broj kandidata za konverziju (valja još odbiti ne tako beznačajan postotak deportiranih, poginulih i sl.). Napokon, ni sa sela ne možemo očekivati veliki prtok obraćenika, bilo takvih koji će na selu ostati, bilo doseljenika u gradove. Tvrdnja zagrebačkog biskupa koncem 1536. da je u srednjoj Slavoniji preko 40000 žitelja prešlo na islam ne može se ni na koji način održati, već s obzirom na visinu toga broja što uveliko premašuje veličinu ukupnog stanovništva ovoga područja.¹² U Požeštini, doduše, od popisa iz 1565. nalazimo veliki broj muslimana na selu, no sva su ta muslimanska sela najprije bile mezre, što puste, što obrađivane, isprva u rukama vojnika.¹³ Tako ne možemo govoriti o kontinuitetu naseljenosti uz promjenu vjere. Iz svega ovoga nameće se zaključak da se većina muslimana doseljavala i u grad i na selo sa strane, i to ne nužno iz bližeg susjedstva, jer oznaka "Bosna", doduše češća od ostalih, ipak stoji tek uz manji broj muslimana.

Priroda izvora iz 17. stoljeća dozvoljava nam da primijetimo samo to da se broj kuća u gradovima višestruko uvećao, i to kako muslimana tako i nemuslimana.¹⁴ Najlakše bi bilo u tome vidjeti "bijeg sa sela", pa zatim i islamiziranje, ali se tome mogu staviti vrlo ozbiljni prigovori, kao npr. izvještaji katoličkih vizitatora, koji, ako govore o prijelazu na islam, to ograničavaju na pojedinačne slučajeve te popise cizye-hane iz kojih je vidljivo da se broj naseljenih mjesta u odnosu na 16. stoljeće uopće nije smanjivao.¹⁵ Stoga će barem do

11. Osijek je 1469. imao 218 poreznih jedinica, a sigurno je pripadao skupini većih gradskih naselja. V. Ive Mažuran, Porezni popis grada i vlastelinstva Osijek i njegove okolice 1469. godine, *Starine JAZU* 58, Zagreb 1980, 125-166.

12. Emilij Laszowski, *Monumenta Habsburgica II*, MSSHSM 38, Zagreb 1916, 311. Josip Adamček-Ivan Kampuš, *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću*, Zagreb 1976, VIII-IX.

13. Kršćanskih posjednika ima vrlo malo (uglavnom knezovi) a svi ili gotovo svi muslimanski držaoci mogu se uvrstiti u asker.

14. Broj kršćanskih kuća u požezi se udvostručio, a brojevi nemuslimanskih mahala koje spominje Evlija Čelebi obično su veći no što je to bio slučaj oko 1580. Izgleda da do pada dolazi jedino u Karlovcima kao većem gradskom naselju.

15. Ovi popisi dobro pokrivaju razdoblje od 1628. do 1690. i iskazuju relativno neznatne oscilacije ukupnog broja kuća pod džizjom u požeškom sandžaku.

daljega biti razboritije da se i za 17. stoljeće držimo pretpostavke o većem udjelu doseljavanja sa strane, s tim da možda i dio muslimana sa sela prelazi u gradove.¹⁶

Pitanja ritma, intenziteta i poticaja za razvitak islamskog grada na području kojim se ovdje bavimo treba razmotriti kao cjelinu uzajamno zavisnih faktora. Naime, *prvi val* doseljavanja civilnog muslimanskog stanovništva i urbanog oblikovanja islamskog grada odigrao se po završetku osmanskih osvajanja početkom pedesetih godina 16. st. i trajao do druge polovice šezdesetih, nakon čega islamizacija još traje, ali sporije i slabije. Nakon ratnih poremećaja 1593-1606, kojima još možemo pridodati nekoliko godina nestabilnosti (bune i jaka hajdučija), nastupa *drugi val*, još jači obzirom na broj doseljenika, ali manje praćen urbanim razvojem. U dvadesetim godinama 17. st. gradovi u Slavoniji i Srijemu uglavnom postižu razmjere i izgled kakav će zadržati do sloma osmanske vlasti.

Poticaži izgradnji objekata bitnih za muslimanski grad dolazili su iz različitih izvora, i pri tome izgleda da uloga države nije bila sasvim ista kao u drugim susjednim zemljama i krajevima, npr. u pograničnim predjelima bosanskog ejaleta. Tako npr. na ovom području nije novoosnovan nijedan grad, mada su neka od relativno nevažnih naselja tek u osmanskom razdoblju postali važna središta.¹⁷

Država, kao izravni pokretač pretvaranja gradskih naselja u muslimanska, djelovala je najviše u prvoj fazi, putem podizanja carskih džamija u važnijim gradovima, ali se ne može govoriti o njihovom održavanju (uključujući i plaće službenika) putem vakufa državnog karaktera, nego je to uglavnom rješavano sredstvima državnih mukata, odnosno dnevnicama (ulufe). Tako je bilo i u Požezi kao najvažnijem muslimanskom gradu sa čak tri carske džamije (Sulejmana I, Selima II i Murata III).¹⁸ Dosta vjerskih i utilitarnih objekata, financiranih iz sredstava vakufa, podigao je niz visokih dostojanstvenika, i to, čini se, uglavnom samoinicijativno. Dovoljno je spomenuti Mehmed-bega Jahjapašića, Husrev-bega, Sinan-bega Boljanića i, ne na posljednjem mjestu, Mustafa-pašu Sokolovića.¹⁹ Pri tome se često uvakufljuju vlastiti mulkovni posjedi.

Konačno, rast muslimanskih gradova poticali su i ekonomski faktori, poput trgovine, nekada malo, a nekada nimalo u sprezi s vojnopolitičkim odlu-

16. Osobito u Požeštini gdje je razlika u broju muslimanskih sela 1580-1680 najveća (100-110 prema 66).

17. Npr. Brod, koji je prije osmanskog osvajanja bio selo.

18. Dnevnice od prihoda mukate skele u Dubočcu. BBA, "Evkaif defteri" MMD 5160 No. 16053, 161.

19 Gy. Káldy-Nagy, "Budín Beylerbeyi Mustafa Paşa (1566-1578)", *Bulleten LIV*, Ankara 1990, 661-62.

kama. Tako valja upozoriti na izvoz žive stoke i stočarskih proizvoda iz panonskog bazena pod osmanskom vlašću preko jadranskih skela za Italiju. Ta je djelatnost imala krupne razmjere i mogla je sa svoje strane potaknuti jače okupljanje trgovaca na veliko i zanatlija, posebno onih što se bave preradom stočarskih proizvoda u gradovima slavonsko-srijemskog međurječja. Zanimljivo je da dva spomenuta vala doseljavanja u gradove i strukturnog jačanja kasaba donekle ili čak potpuno koincidiraju sa skretanjima pravaca izvoza stoke za Veneciju i srednju Italiju s pravaca preko habzburških posjeda na unutrašnje pravce preko Bosne: oko 1555. i 1597/8., iz razloga naglog i velikog povećanja carina na unutrašnje-austrijskom pravcu.²⁰ Ovome valja pridodati još jedan pravac koji je iz Alfölda-centralne mađarske nizine, vodio preko Srijema (vjerojatno preko Karlovaca)²¹ na Osijek i dalje do granice kod Kaniže, da bi zatim nastavio preko Štajerske i Kranjske prema Veneciji. Uopće nije isključeno da je vrijednosti te trgovačko-prometne trase bio svjestan Damad Ibrahim-paša podižući novi osječki panađur kao svoju zadužbinu. Promet se na tom mjestu vjerojatno ubrzo još povećao, jer je tridesetih godina 17. stoljeća taj panađur znatno proširen, i to po nalogu Murata IV.²²

Iz raspoloživih izvora znamo da su u mnogo većim i razvijenijim kasabama u 17. vijeku manje građeni vjerski i utilitarni objekti. No, tu sliku mogu buduća istraživanja i ispraviti. Osim toga, 17. je vijek bio "kulturniji", barem ako je suditi po nešto sačuvanih ostataka književne i prepisivačke djelatnosti, iako se čini da na ovom području nije nastalo posebno vrijednih djela. Slično vrijedi i za ulogu derviških redova (izgleda pretežno umjereno heterodoksnih) kojim ne bismo mogli pripisati veću ulogu u širenju islama.

Ako u našem slučaju islam shvatimo kao specifičnu zajednicu ljudi koji žive u karakterističnom ambijentu, onda bismo u zaključku mogli ustvrditi:

Islamska su obilježja gradovi i manji dio sela u Slavoniji i Srijemu zadržali prvi puta oko 1560. i zatim u još većoj mjeri oko 1620. Islamizacija ljudi i njihova životnog ambijenta doprla je dalje u širini, negoli u dubini. Veća je bila uloga doseljavanja s raznih strana nego što bi dolazilo do obraćenja na licu mjesta. Pri tome je važnu i vidnu ulogu igrao državni interes, ali uz to je uloga katkada "nevidljivih" a nerijetko jačih i presudnijih faktora ekonomske prirode bila ništa manja, a u ponećem i veća.

20. V. Othmar Pickl, Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert, Grazer Forschungen (...) 1, 93-94, 116, 122.

21. U Karlovcima je bila jedina skela na kojoj je bilježen "bac-i gäv ve ganem". V. Bruce McGowan, Sirem Sancagi Mufassal Tahrir Defteri, Türk Tarih Kurumu-Ankara 1983, 171.

22. Paris, Bibliothèque Nationale, Turc 242 (izvod iz sidžila osječkog kadije u medžmui iz tridesetih godina 17. stoljeća).

ISLAM IZMEĐU SAVE, DRAVE I DUNAVA

R e z i m e

Autor navodi pet ključnih tačaka u kojima se ogleda pojava i širenje islama u slavonsko-srijemskom međurječju, a to su:

1. mjesto (selo i grad)
2. vrijeme
3. način (konverzija ili doseljenje)
4. ritam i intenzitet
5. poticaji (politički ili drugi)

Zatim nastoji putem razjašnjenja svake od ovih pet navedenih tačaka da naznači bitna obilježja islamizacije na ovom prostoru, pa navodi podatak da gradovi kao i jedan broj sela u Slavoniji i Srijemu prvi put poprimaju islamska obilježja oko 1650. godine, a zatim ponovo oko 1620. godine i to u još većem stepenu. Islamizacija na ovom prostoru bila je obimna ali ne i naročito duboka, pri čemu je veću ulogu odigralo doseljeno stanovništvo nego što je to bila konverzija lokalnog stanovništva. Takođe, značajniju ulogu u prihvatanju islama kod stanovništva ove regije odigrali su ekonomski motivi nego neke posebne mjere državne politike.

DER ISLAM ZWISCHEN DER STRÖME SAVA, DRAVA UND DONAU

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Städte sowie ein Anzahl von Dörfern in Slavonien und Syrmien haben zum ersten Mal um 1560 islamische Merkmale erhalten, dann aber wieder um 1620, damals in noch höherem Grad. Die Islamisierung der Menschen und deren Umwelt war zwar verhältnismässig umfangreich, aber nicht besonders tief. Muslimische Zuwanderung hat eine grössere Rolle gespielt als örtliche Bekehrungen. Dabei waren Massnahmen der Staatspolitik wichtig, jedoch manchmal von geringeren Auswirkungen als der Einfluss wirtschaftlicher Faktoren.